

I yazı

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Tanrıçılıq görüşlərinin araşdırılması mahiyyətə qədim tariximizin ruh yaddaşının araşdırılmasıdır. Bu prosesdə Əcdadın Təbiətdən gələn, Təbiətdəkilərin mənalandırılmasından yaranan özünəməxsus yaşam tərz, ümumən xeyirə, ədalətə, həqiqətə yanaşması da nəzərdə tutulur. İlk mifoloji yaddaşda hər şey canlıdır, Türk insanı – Əcdadətəfərdə gördüklərini özünəməxsus mənalandıra, dünyagörüşü ölçüsündə ömür-ləşdirə bilir. Türk təfəkküründə bu yaşam prosesin ən yaxşı ifadəçisi dastandır. Dastançılıq ənənəsi özündə Tanrıçılığın izlərini yetkin biçimdə qoruyub saxlayır. Bu izlər özünü onun ömrünün hər məqamında göstərir.

Tanrıçılıqla bağlı görüşlərin ifadəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”da sistemli xarakter daşıyır. Kitab mahiyyətə Tanrıçılıq ruhu ilə yüklənib. Ünlü dastan folklorla yazılı ədəbiyyatın qovşağındadır, ancaq tərəddüd etmədən yetkin yazılı ədəbiyyat ömüyümüz də saya bilirik. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının mayası mahiyyətə “Avesta”nın ulusal-bəşəri ruhundan gəlir. Bu ruhun xalqımızın mahiyyətinin soracağı olduqunu sübut edən çoxsaylı qənaətlər var. E.Əlibəyzadənin “Avesta” Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir” adlı kitabında bəşəri ənənənin, bənzərsiz ideyaların xalqı köklərinin yaşan ifadəsinə diqqət çəkilir. Kitabda “Avesta” kitabından Azərbaycan-türk xalqının qədim mənəvi mədəniyyət tarixi kimi bəhs olunur. “Avesta” ilə “Dədə Qorqud” dastanları arasında ciddi bağlar görən E.Əlibəyzadə bunun kökünün “Bilqamis”-dən gəldiyi qənaətindədir. O, “Bilqamis” dastanındakı xalqı ruhun gücü, özünəməxsus olması səbəbindən türk xalqlarından – Türkdən ayırmağın, başqa xalqlara aid etməyin ağlasığmaz, mümkünəz olduqunu vurğulayır. Habelə “Bilqamis”la “Avesta” arasında güclü ədəbi-bədii və mənəvi əlaqə qohumluğu, mövzu, üslub yaxınlığı və s. məqamlar olduğu bildirilir. Bunun xüsusilə tanrılar aləmi, ümumən fəlsəfi baxışlarda özünü göstərdiyini yazan alim hər iki qədim kitabədə Xeyir və Şər qüvvələrin qarşı-qarşıya daşdığını qeyd edir: “Bilqamis və dostu, mələkdəşi Enkidü şər qüvvələrə qarşı mübarizə aparır, çarpışır, vurur, qələbə çalır. “Avesta”da da Xeyir və Şər qüvvələrin mübarizəsi əsasdır. “Avesta”da bəşər həyatının mühüm və əsas problemləri az və ya çox dərəcədə qoyulub, həllini tapıb. B.e.ö. VI əsrin ortalarında Kirin hakimiyyətə gəlməsi və fars imperiyasının genişlənməsi ilə “Avesta” dövlətin dini ideologiyası olur, tamamilə mənimsənilir. Onun yaradıcıları farslara qulluq etmək məcburiyyətində qalırlar. “Avesta” inkişafının fars mərhələsinə daxil olur. “Avesta” əslinde Midiya dövlətinin qanun kitabı olub; farslar Midiyanı süquta uğratdılar, Zərdüştliyi də zəbt etdilər, özlərinə din elədilər. Ancaq Zərdüştilik fars ruhuna doğma deyildi. Bu səbəbdən də onlar, sonralar İslama keçdilər, Zərdüştlikdən ayrıldılar”.

Tanrıçılıqdakı əcdadın həyata münasibəti, baxışları mahiyyətə daha yetkin, daha gelişmiş biçimdə “Avesta”da ifadəsini tapır. Bu gün Tanrıçılıq

İşıqlı Atah

Zərdüştçülük bağları haqqında danışmaq çox hallarda mübahisələrə səbəb olur. Hazırda bu istiqamətdə elmi araşdırmalar demək olar, azdır. Tərəddüdlü, qeyri-müəyyən baxışlarımız sabahımız üçün olduqca gerekli mənəvi yönümü-zün aydınlaşdırılmasına əngəl olur. Fikrimizcə, ortada olan araşdırmaların sistemləşdirilməsi, zəngin folklor ömüklərimiz əsasında sübutlandırılması, habelə sabah üçün universal yön yarada biləcək elmi-fəlsəfi əsasların müəyyənləşdirilməsinin zamanıdır. Bu, əslində qaçılmaz mənəvi bir prosesdir. Elm bu gedişdə işin necəliyini göstərməklə yanaşı həm də niyyəlini də açmağa yardımçı olacaq. Fəlsəfənin niyyəlin - aydınlığın yaranmasında ayrıca (xüsusi) rolu olacağı isə danılmazdır.

F.Ələkbərlinin fikrincə, Turan Midiyasının Maqlar təlimində ikili mübarizə

sələr ortaya qoyur. *M.Erginin fikrincə, hekayələrdəki şəxs adlarının çoxu müsəlman adı deyil və kam/qanı/kimi şamanist ünsürü daşımaqdadır. Bu adların bir qismi Oğuz boylarının adlarıdır. Qəhrəmanların Oğuz boylarını təmsil etdikləri anlaşımaqdadır. Anar hesab edir ki, “Dədə Qorqud” boylarında adları çəkilən yüzə yaxın adamdan yalnız üçünün adı ərəb-fars mənşəlidir. Ş.Cəmişidov yazır, qəhrəmanların demək olar, 99 faizinin adı türk – Azərbaycan adlarıdır. Təxmini hesablamaya görə, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı sözlərin 85 faizi azərbaycanca, 9 faizi fars, 6 faizi ərəbcədir. Əsas qəhrəmanlardan ancaq 3 ad: Şirşəmsəddin, İmran və Rüstəm adları ərəbcə-farscadır. Müqəddəs şəxslər və Fatma, Zübeydə, Zəlixə kimi adlar isə epizodik ad olub, əsas qəhrəmanlar silsiləsinə daxil deyil. I.Şirvanın hesablamasına görə, dastanda işlədilmiş 77 şəxs adından 50-si türk, 24-ü ərəb və 2-si fars mənşəlidir.*

(alp, bəy, bəylər bəyi, sultan, məlik, çavuş və s.); Əslində qeyri-real, mifik olub, ancaq real ad kimi işlədilər (Pəri qızı, Əzrayıl, Xızır).

Dastanın mahiyyətə İslamdan öncəki yaşamın, düşüncənin məhsulu olmasını mənbələr təsdiq edir. Alqış və qarışıqlar da dini mahiyyət daşıyır (“Qılincima doğranım”, “Oğlum doğmasın, doğarsa, on yaşına varmasın”, “Çapar-kən ağ-boz atın bədrəməsin, kölgəlicə ağacın qurumasın” və s.).Şiirtməsiz demək olar ki, əsərdə at, qılinc, qadın və s. İslamiyyətlə əlaqədar dini şəxsiyyətlərdən daha qabarıq bir şəkildə müqəddəsləşdirilib.

Yuxarıdakı qənaət türk Tanrıçılığının dastanda aparıcı yön olmasının sübutu kimi görünür. Türk Tanrısı türk insanı ilədir. Hələ İslamiyyətdən qabaqkı dini görüşlərlə bağlı inam və etiqadlar, adət və ənənələr də əsərdə aydın bir şəkildə yaşamaqdadır.

Dastanda “kafir” anlayışının İslam

lə dünya yaradıcılığında iştirakını mənalandırmasıdır, soy üçün əminlik yaratmasıdır, mifləşməsi, dastanlaşmasıdır.

Dastanda əsas baş obraz olan Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, həyata münasibəti mövzu sandan müəyyən qənaətlərə gəlməyə imkan verir. Onun tarixi şəxsiyyət olub-olmadığı hələ də mübahisə mövzudur, ancaq gerəkdir ki, xalqı mahiyyəti ifadə edən belə bir möhtəşəm obraz məhz ruhumuzun yetkin ifadəsi olaraq yaranıb. Bu, indi yaşadığımız, daha geniş coğrafiyada isə tarixi torpaqlarımızda əzəldən var olduğunu sübut edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da su ilə bağlı inancın zəngin çalarları var. Türk mifoloji düşüncəsində Təbiətdəkindən inam mahiyyətə Təbiətdəkindən yaranmaya inamdır. Xalq arasında su ilə bağlı inanclar özünün diriliyi, duruluğu sandan milli ruhumuzda köklü yer tutub. Su ilə bağlı andlar, inanclar qədim əcdad-

“Kitabi-Dədə Qorqud”da tanrıçılıq görüşləri

məsələsində xəyalçılıq və qədrçiliyə yer yoxdur. Bu da maraqlı olduğu qədr araşdırılmalı məsələdir. Xəyalçılıq mənəvi bir impuls olub, əslində bu və ya başqa biçimdə dini təsəvvürlərdə var, insanın dünyaya yanaşmasında gerekli rol oynayır, xalq düşüncəsindən gəlir, sonradan yazılı ədəbiyyata keçib, bu gün də ümid və təsəvvürlərimizin mayasındadır. Yəqin müəllif burada xülyaçılığı (fitri duyum - xəyalçılıq; düşüncə mahiyyətsizliyi - xülyaçılıq) nəzərdə tutub. Hər halda bunlar ayrı-ayrı məsələlərdir. Ancaq qədrçilik məsələsi dedikdə tale (bəxt), alın yazısı nəzərdə tutulur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da mətn boyunca Tanrıçılıq ruhu ardıcıl duyulur, görünür. Faktlar göstərir, dastan mahiyyətə Tanrıçılıq dövrünün məhsuludur. Dastana sonralar edilməmiş katib qeydləri belə dastanın ruhunu qədimlikdən, ulusal özünəməxsusluqdan ayıra bilmir. Ə.Tannverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı çoxsaylı araşdırılmalarda bu mənada Tanrıçılığın izlərini hərtərəfli görməyə imkan verir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” kitabında (“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı antroponimlərin etimologiyası) dastanın dilini araşdırır, şəxs adlarının daha çox hansı dilə aidliyi ilə bağlı maraqlı müşayi-

dır. Dastandakı 100-ə yaxın antroponim, əsasən, türk mənşəli vahidlər olduğu göstərir.

Bu yöndəki araşdırmalar içərisində Ə.Tannverdinin ortaya qoyduğu faktlar sistemliliyi, əhatəliliyi ilə fərqlənir. O, “Dədə Qorqud”da 100-ə yaxın antroponimin işlədilməsi faktının doğruluğunu təsdiq edir. Dastandakı antroponimləri işlədilmə məqamları baxımından 10 istiqamətdə qruplaşdırır: Müqəddimədə işlədilmiş antroponimlər (Məhəmməd, Həsən, Hüseyn, Əli, Əbubəkr, Yeter, Zəlixə, Zübeydə, Ürüyde və s.); Oğuz qəhrəmanlarının adları (Qazan, Qaragüne, Qarabudaq, Qanturalı, Buğac, Beyrek və s.); Qəhrəmanın bütöv ad konstruksiyasında işlədilmiş ata adları (Duxa Qoca – Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul); Oğuz qəhrəmanlarının dilində işlədilmiş dini adlar (Məhəmməd, Həsən, Hüseyn və s.); Oğuz qadınları (Burla xatun, Banıçəkək və s.); Aşağı təbəqə nümayəndələrinin adları (Qaraca Çoban, Qabangücü, Demirgücü və s.); Oğuz qəhrəmanlarının bədii təyinlərində işlədilmiş adlar (İlek Qoca oğlu Alb Ərənin bədii təyində – Ağ Məlik Çəşmə qızı – Ağ Məliyin Çəşmə qızı); Adları türk, özləri Oğuz düşməni, kafir kimi işlədilmiş adlar (Qara Tükən Məlik, Buğacıq Məlik, Şöklü Məlik və s.); Titullar

dinindən keçdiyi aydındır. Dastanda Oğuz dünyası insanların bir-birinə sayğılı yanaşması, ailə dəyərləri uca tutması, Yurdu, doğulduğu torpağı kutsal sayması mahiyyətə Tanrıçılığın ifadəsi kimi bilinir, görünür.

R.Qafarlı ““Dədə Qorqud” eposunda çadır mifik dünya modeli və Vətən obrazı kimi” adlı məqaləsində yazır, Göy türk qamlarının təsəvvüründə dünya yurt (çadır) şəklindədir. Kosmosdakı Ağ yol (Süd yolu, Kəhkeşan) çadırın tişləri, ulduzlar isə işıq üçün açılan dəliklərdir. Tanrılar herdən çadırı açılar ki, yerə tamaşa etsinlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun finalında oğuz-türk elinin iki qanadı bir-birinə asi düşüb vurur, nəticədə şər məğlub olur. Qələbədən sonra elin başçısının gördüyü ilk iş bundan ibarətdir ki, “Qazan gög alan çəməne çadır dikdirdi”.

Göründüyü kimi, burada qurulan çadır Göylə əlaqələndirilir, Türk insanının – Əcdadın torpağı müqəddəsləşən məkana – Yurda çevirməsinin şahidi olur. Türk qanı ilə suvardığı, kutsallaşdırdığı torpağı Yurd sayır, ev (çadır) qurur, təsərrüfat yaradır.Uca, əlçatmaz Göyün Tanrı sayılması – Əcdadın mahiyyətə ruhuna doğma olanı kutsallaşdırmasıdır, Göydəkiləri (Güneşi, Ayı, ulduzları və s.) obrazlaşdırmasıdır, habelə

larmızın həyat tərzində, düşüncəsində yaşayaraq günümüze kimi gəlib çıxıb. Bu, o deməkdir ki, xalq özünün ruhuna uyğun olan cəhətləri böyük bir mətanətlə, ruh yaddaşının gücü ilə qoruyub saxlamağı bacarır. Mətlərin ruhu bunu aydınca göstərir. Dastanda oxuyuruq: “Qazan aydır. Çığnam-çığnam qayalar-dan çıxan su! Ağac gəmiləri oynadan su! Şahbaz atlar içdiyi su! Qızıl dəvələr gəlüb keçəki su! Ağ qoyunlar gəlüb çevrəsində yatdığı su! Ordumun xəbərin bilürmisin, dekil mana, Qara başım qurban olsun, suyum sana! – dedi.

Məsələyə qədim türk-oğuz düşüncəsində yanaşsaq, burada ilahi buta mifologemi və ona mütəq şəklində daxil olan su stixiyasını görürük. Suyun Türk Tanrıçılıq sisteminə kutsallaşdırılması – Suyun Tanrılaşdırılması ilə bağlıdır. Suyun dünya yaradılışında iştirakı Türk Tanrıçılığında dünyanın heçdən yox, dünyadakından yaranmasına inamdır.

Oğuz mifologiyasında ilk olaraq Oğuz kağanın özü yaradılır. O, ilk insandır. Daha sonra iki kosmoqonik nikahın şahidi olur. Oğuz məhz iki qadınla evlənir. Bunlardan birincisi göy-dən güneş şüası şəklində düşən qız, ikincisi gölün ortasında ağac koğuşunda otmuş qızıdır. Birinci qız Göyü, ikinci qız Yeri təmsil edir. Beləliklə, Oğuz mifologiyasında kişi başlanğıcını Oğuz Kağan, qadın başlanğıcını şərtilə olaraq adlandırdığımız Güneş qızı və Yer-Sub qızı təmsil edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Tanrıçılıq görüşlərinə dastan boyunca rast gəlinməsi doğul gedişin ifadəsidir. Qəhrəmanların Tanrısal davranışlarının İslama bağlanması dastana edilən əlavələrin sonucu kimi qəbul olunmalıdır.

“Təpəgöz boyu”na diqqət edək: “Dərəgöz aydır. Oğlan qurtuldu mu? Basat aydır. Tanrım qurtardı”; “...Basatın dilinə bu gəldi kim, la ilahə ilallah Məhəmməd rəsulallah” – dedi. Dedi, həman dem günbəd yankı, yedi yerdən qapı açıldı”.

Təpəgözün “Oğlan, qurtuldu mu?” sualına Basat “Tanrım qurtardı” cavabını verir. Burada “günbədi yaran”, “yeddi yerdən qapını açan” islam Allahıdır. Ancaq mətnin ilkin halında – mifoloji yaddaşda bu obrazın – ilahın türk Tanrısı olduğu şübhəsizdir. Nəzərə almaq gerəkdir ki, “Təpəgöz boyu” “Kitabi-Dədə Qorqud”un ən qədim boylarından biri sayılır. Ancaq bu məqamda işlədilmiş əski ifadələrin nə olduğunu isə bilmirik. Deməli, bu ifadələr Türkün islamlaşmasından (əslində islamlaşdırılmasından) sonrakı dövrdə katibin (və ya katiblərin) məharətli əvəzləməsinin ifadəsi kimi diqqətə alınmalıdır.

(ardı var)